

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z BIRIKMASI VA GAP

Muallif: Po'latova Dinora Davron qizi

Quvatova Mushtariy Farhod qizi

Ro'zimaxmatova Maftuna Umid qizi

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Inistituti

Xorijiy til va adabiyot yo'nalishi

4-bosqich talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi so‘z birikmalari va ularning gapdan farqli jihatlari haqida fikr yuritiladi. So‘z birikmasi va gapning grammatik tuzilishi, ularning o‘zaro aloqasi, shuningdek sintaktik va semantik xususiyatlari tahlil etiladi. Maqola o‘zbek tilidagi so‘z birikmalari grammatikasi hamda sintaksisini o‘rganayotgan tilshunoslar uchun foydali bo‘lishi mumkin

Kalit so‘zlar: So‘z birikmasi, gap, sintaksis, grammatik tuzilma, o‘zbek tili.

Asosiy qism:

O‘zbek tilida so‘z birikmasi va gap o‘rtasida farq mavjud bo‘lib, ular sintaksisda turlicha o‘rin egallaydi. So‘z birikmasi, odatda, ikki yoki undan ortiq so‘zning ma’no jihatidan bog‘lanishidan hosil bo‘ladi va bu birlikda har bir so‘z grammatik vazifasini saqlab qoladi. Masalan, “yangi uy” birikmasida “yangi” sifati “uy” otini aniqlaydi, har biri alohida ma’no va grammatik rolga ega. Gap esa, so‘z birikmasidan farqli tarzda, tugallangan fikrni ifodalaydi. Gapdagi so‘zlar o‘zaro bog‘lanib, bir-birini to‘ldiradi va umumiy mazmunni yaratadi. Masalan, “Men uyga boryapman” gapida so‘zlar o‘zaro bog‘lanib, to‘liq fikrni bildiradi. O‘zbek tilida gap tuzilishida so‘zlar o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi ko‘plab grammatik vositalar mavjud — otlarning qo‘shimchalari, fe’llarning shakllari va boshqa sintaktik belgilar shular jumlasidandir. Shuningdek, o‘zbek tilidagi so‘z birikmalari va gaplar semantik jihatdan ham tahlil qilinishi zarur. So‘z

birikmasi va gapdagi soʻzlarning maʼno oʻzgarishlari, ularning turli kontekstlarda qanday ishlatilishini oʻrganish tilshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻzbek tilida soʻz birikmasi va gap –tilning asosiy sintaktik birliklaridan boʻlib, ularning oʻzaro aloqasi tilshunoslikda katta ahamiyatga ega. Soʻz birikmasi –bu ikki yoki undan ortiq soʻzning maʼnoli birikmasidan tashkil topgan grammatik birlikdir. Soʻz birikmasi ichida soʻzlar oʻzaro bogʻlanib, bir-birini toʻldiradi, lekin har bir soʻz oʻzining alohida grammatik va semantik funksiyasini saqlaydi. Soʻz birikmasida soʻzlar orasidagi bogʻlanish sintaktik jihatdan aniq boʻladi, lekin birikma toʻliq fikr ifodalay olmaydi.

Soʻz birikmasining turlari:

1. Sifat+ism soʻz birikmasi: Bu turdagi soʻz birikmasi sifat va ismning birlashmasidan tashkil topadi. Masalan, "yangi uy", "yashil oʻrmon".

2. Feʼl+obyekt (ism yoki zamon) soʻz birikmasi: Feʼl va uning obyektini oʻrtasidagi aloqadan tashkil topgan birikmalar. Masalan, "oʻqish kitobi", "yazish daftar".

3. Bogʻlovchi soʻz birikmalari: Bu turdagi soʻz birikmalarida bogʻlovchi soʻzlar oʻrin tutadi. Masalan, "yaxshi va yomon", "chiroyli hamda aqlli". Soʻz birikmasi va gap oʻrtasidagi farqlar: Soʻz birikmasi toʻliq fikr ifodalamaydi, lekin gap toʻliq fikr ifodalaydi.

Soʻz birikmasida soʻzlar oʻzaro bogʻlanib, oʻz maʼnolarini saqlaydi, lekin gapda soʻzlar bir birini toʻldirib, bir maʼno hosil qiladi. Soʻz birikmasida bosh soʻz va yordamchi soʻz oʻrtasida bogʻlanish mavjud boʻlsa, gapda esa har bir soʻz oʻzining maʼlum sintaktik roli bilan ishtirok etadi. Gap –bu soʻzlar birikmasidan tashkil topgan sintaktik birlik boʻlib, u oʻzida toʻliq maʼno va fikrni ifodalaydi. Gapda soʻzlar oʻzaro bogʻlanib, maʼlum bir maʼno hosil qiladi. Gapning tuzilishi, tarkibi va grammatik qoidalari har bir tilning xususiyatlariga bogʻliq boʻlib, oʻzbek tilida gap tuzishning oʻziga xos xususiyatlari mavjud.

Gapning turlari:

1. Tugallangan gap: Bu gapda to'liq fikr ifodalangan bo'ladi. Masalan, "Men kutubxonaga boraman."

2. Tugallanmagan gap: Bu gapda fikr to'liq ifodalangan bo'lmaydi, ya'ni gapda qismlarning ayrimlari yo'q. Masalan, "Men kutubxonaga boraman, lekin..."

3. Murakkab gap: Bir nechta mustaqil gaplarning bog'lanishidan tashkil topgan gap. Masalan, "Men kutubxonaga boraman, lekin do'stim kelmaydi."

Gapning sintaktik tuzilishi:

O'zbek tilidagi gaplar odatda sub'ekt (mavzu), predikat (fe'l yoki unga o'xshash so'z), ob'ekt (ta'sirlangan so'z) va qo'shimcha elementlardan tashkil topadi.

Masalan:

Sub'ekt: "Men"

Predikat: "boraman"

Ob'ekt: "kutubxonaga"

Qo'shimcha element: (yo'q)

O'zbek tilida gap tuzishda so'zlar o'rtasidagi aloqalarni belgilovchi ko'plab grammatik elementlar mavjud, masalan, otlarning qo'shimchalari, fe'lning shaxs, son, zamon va boshqa shakllari. So'z birikmasi va gapning semantik jihatlarini: So'z birikmasi va gap o'rtasidagi semantik farqlar ham muhim. So'z birikmasida so'zlar o'z ma'nosini saqlagan holda birikadi. Ularning semantik o'zgarishi yoki takomillashuvi gapda yuzaga keladi. Masalan, "yangi uy" so'z birikmasidagi "yangi" va "uy" so'zlari o'z ma'nosini saqlaydi, lekin gapda bu so'zlar bir butun fikrni ifodalaydi.

So'z birikmasi va gapning o'zaro aloqasi:

So'z birikmasi va gap bir-birini to'ldirib, o'zbek tilida nutqning asosiy elementlarini tashkil etadi. So'z birikmalari gaplarga aylanishi mumkin, masalan, "yangi uy" so'z birikmasi "Yangi uy sotiladi" yoki "Yangi uyda yashayman" kabi to'liq

gaplarga aylanadi. So'z birikmasi va gap o'rtasidagi o'tish jarayoni, tilshunoslikda sintaktik jihatdan alohida o'rganiladi. So'z birikmasi va gap o'rtasidagi farq, ularning tuzilishi va ishlatilishi o'zbek tilining sintaksis tizimida muhim ahamiyatga ega. So'z birikmasi –grammatik jihatdan alohida so'zlar yig'indisi bo'lsa, gap esa to'liq fikr ifodalaydigan sintaktik birlikdir. Har ikkisi ham til o'rganishda va tilshunoslikda asosiy tushunchalar bo'lib, ularning o'zaro aloqasi va farqlarini tushunish o'zbek tilining sintaktik tuzilishini chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

Xulosa:

O'zbek tilida so'z birikmasi va gap sintaksisning asosiy birliklari sifatida til tizimida muhim o'rin tutadi. So'z birikmasi so'zlarning grammatik va ma'noviy bog'lanishidan tashkil topib, gap qurilishining asosi hisoblanadi. U mustaqil fikrni ifodalay olmasa-da, gapning shakllanishi uchun zarur poydevor bo'lib xizmat qiladi. Gap esa so'z birikmalaridan hosil bo'lgan, tugallangan fikrni ifodalovchi sintaktik birlikdir. U nutqning asosiy vositasi sifatida insonning fikr, his-tuyg'u va istaklarini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. So'z birikmasi va gap bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular o'zbek tilining sintaktik tizimini shakllantiradi. Ularni o'rganish nafaqat grammatik bilimni chuqurlashtiradi, balki to'g'ri, ravon va mazmunli nutq tuzish ko'nikmasini ham rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. "Hozirgi o'zbek adabiy tili." – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. G'ulomov A., Rustamov A. "O'zbek tili sintaksisi." – Toshkent: Fan, 1987.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Bozorov O., Rahimov N. "Hozirgi o'zbek adabiy tili." – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. Mahmudov N., Rasulov R. "O'zbek tili nazariy grammatikasi." – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2005.
5. Bozorov O. "Tilshunoslikka kirish." – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2010.

6. Abdullayeva M. “O‘zbek tili sintaktik qurilishi va uning xususiyatlari.” – Toshkent: TDPU, 2017.